অধ্যায় ৯ ঃ কার্ল মার্ক্স ঃ বিচ্ছিন্নতা তত্ত্ব

অধ্যায় গাঁথনি

৯.১ উদ্দেশ্য
৯.২ পৰিচয়
৯.৩ বিচ্ছিন্নতাৰ অর্থ
৯.৪ বিচ্ছিন্নতাৰ প্রকৃতি
৯.৫ কাৰণ আৰু পৰিণাম
৯.৬ বিচ্ছিন্নতাৰ চাৰিটা প্রধান দিশ
৯.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
৯.৮ অধিক জানিবলৈ
৯.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৯.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- বিচ্ছিন্নতাৰ অর্থ বুজি পাব
- বিচ্ছিন্নতাৰ প্রকৃতি ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- কার্ল মার্ক্সে কোৱা বিচ্ছিন্নতাৰ চাৰিটা প্রধান দিশ, যেনে— উৎপাদিত সামগ্রীৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা, উৎপাদনৰ সৈতে জড়িত কার্য্যকলাপৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা, 'প্রজাতি-সত্তা'ৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা আৰু সহকর্মীৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা চিনাক্ত কৰিব পৰা হ'ব।

৯.২ পৰিচয়

কার্ল মার্ক্সে লিখা প্রথমাৱস্থাৰ ৰচনা 'ইক'ন'মিক এণ্ড ফিল'ছফিক মেন্যুস্ক্রিপ্ট্চ্'ত (১৮৪৪ চন) পোন প্রথমবাৰৰ বাবে বিচ্ছিন্নতাৰ তত্ত্বটো প্রকাশিত হৈছিল। ৰচনাখনক 'পেৰিছ মেন্যুস্ক্রিপ্ত' বুলিও জনা যায়। কার্ল মার্ক্সৰ জীৱনকালত ৰচনাখনে প্রকাশৰ মুখ দেখা নাছিল। ১৯৩২ চনতহে ৰচনাখন প্রকাশিত হৈছিল। ৰচনাখনৰ 'এষ্ট্রেঞ্জড্ লেবাৰ' শিতানত বিচ্ছিন্নতাৰ তত্ত্বটো আলোচনা কৰা হৈছিল। 'ইক'ন'মিক এণ্ড ফিল'ছফিক মেন্যুস্ক্রিপ্ট' আছিল বিভিন্ন টোকা সম্বলিত এলানি ৰচনা। এই ৰচনাৰ জৰিয়তে মার্ক্সে নতুনকৈ উত্থান ঘটা 'পুঁজিবাদ' নামৰ অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাটোৰ বিষয়ে সমালোচনাত্মক বিশ্লেষণ দাঙি ধৰাৰ প্রয়াস কৰিছিল। বিশ্লেষণকালত তেওঁ বিচ্ছিন্নতাৰ ওপৰত মার্ক্সে অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। তেওঁৰ মতে এই ধৰণৰ বিছিন্নতা হ'ল পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাত সুপ্ত হৈ থকা এক বস্তুনিষ্ঠ অৱস্থা (Objective Condition)। মার্ক্সৰ মতে চাৰিটা দিশত আমি বিচ্ছিন্নতা ধৰা পেলাব পাৰোঁ— উৎপাদন কৰা সামগ্রীৰ পৰা কর্মীৰ বিচ্ছিন্নতা,

উৎপাদনমুখী কার্য্যকলাপৰ পৰা বিচ্ছিন্ন, 'প্রজাতি-সত্তা' (Species being) অথবা মানৰীয় সম্ভাৱনাৰ (Human Potential) পৰা বিচ্ছিন্নতা আৰু অন্তিমটো হ'ল সহকর্মীৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা। ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টিত আমি কার্ল মার্ক্সৰ ৰাহি মূল্যতত্ত্বটো আলোচনা কৰিলোঁ। এই অধ্যায়ত আমি তেওঁৰ বিচ্ছিন্নতাৰ তত্ত্বটো আলোচনা কৰিম।

৯.৩ বিচ্ছিন্নতাৰ অর্থ

সাধাৰণতে 'বিচ্ছিন্নতা'ই অকলশৰীয়া অৱস্থা (Isolation), নির্বিকাৰ মনোভাৱ (Detachment), দূৰত্ব (Distance), পৃথকীকৰণ (Seperation), বিভাজন (Division), ছেদন (Cutting off) আদি পৰিঘটনাৰ কথা বুজায়। ই এক বহুধা বিভক্ত ধাৰণা। সমাজশাস্ত্র, ৰাজনীতি বিজ্ঞান, দর্শন, মনোবিজ্ঞানকে আদি কৰি সমাজ বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন বিষয়ত এই ধাৰণাটোৰ বহুল ব্যৱহাৰ দেখা যায়।অর্থাৎ 'বিচ্ছিন্নতা' বোলা অভিধাটোৰ একাধিক অর্থ আছে আৰু ইয়াক বিভিন্ন পটভূমিত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেয়েহে বিচ্ছিন্নতাৰ বিষয়ে আলোচনা আৰম্ভ কৰাৰ আগতে ইয়াৰ উপযুক্ত পটভূমি জানি লোৱা উচিত। ট'ম ব'টম'ৰে সম্পাদনা কৰা গেয়'ৰ পেট্র'ভিচৰ (Gajor Petrovic) ৰচনা 'এ ডিক্সনেৰী অৰ মার্ক্সিষ্ট থট'ত 'বিচ্ছিন্নতা'ৰ অভিধাটো বিভিন্ন ৰূপত ব্যৱহৃত হয় বুলি উল্লেখ আছে। যেনে—"দৈনন্দিন জীৱনত পুৰণি বন্ধু অথবা সহকর্মীৰ পৰা আঁতৰি থকা অথবা দূৰত্ব বর্তাই ৰখাটো বিচ্ছিন্নতা; অর্থনীতি আৰু আইনত এজনৰ পৰা আন এজনলৈ সম্পত্তি হস্তান্তৰ (ক্রয়-বিক্রয়, চুৰি, উপহাৰ) ঘটা প্রক্রিয়াটো বুজাবলৈ 'বিচ্ছিন্নতা'ৰ অভিধাটো ব্যৱহাৰ কৰা হয়; চিকিৎসা বিজ্ঞান আৰু মনোচিকিৎসাৰ ক্ষেত্রত বিচ্ছিন্নতা মানে হ'ল স্বাভাৱিক অৱস্থাৰ পৰা হোৱা মানসিক বিচ্যুতি, অপ্রকৃতিস্থ অৱস্থা" ইত্যাদি। একেদৰে, ক্লাৰেন্স ৰাই. এইছ. লোৰ মতে "কোনো এক সমূহৰ পৰা ব্যক্তি অকলশৰীয়া হৈ পৰা অৱস্থাটোকো বিচ্ছিন্নতা বোলা হয়— বিচ্ছিন্ন ব্যক্তি সমূহ এটাত চলা কার্য্যকলাপ, সামাজিক চিনাক্তকৰণ প্রক্রিয়া আৰু সমূহীয়া বন্ধোনৰ পৰা পৃথক হৈ পৰে।"

'ইউনেস্ক' ডিক্সনেৰী অৰ ছ'ছিয়েল ছাইন্সেছ'ত 'বিচ্ছিন্নতা'ৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দাঙি ধৰা হৈছে— "ব্যক্তিত্বৰ অংশ অথবা সামগ্রিক ব্যক্তিত্ব আৰু অভিজ্ঞতাৰ পৃথিৰীখনৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যপূর্ণ দিশৰ মাজত ঘটা বিচ্ছেদ (Estrangement) অথবা পৃথকীকৰণেই (Separation) হ'ল বিচ্ছিন্নতা।

(১) এই সাধাৰণ সংজ্ঞাৰ ভিতৰত অভিধাটোৱে— (ক) বিচ্ছেদ অথবা পৃথকীকৰণৰ এটা বস্তুনিষ্ঠ অৱস্থাৰ কথা বুজাব পাৰে; (খ) বিচ্ছেদ ঘটা ব্যক্তিত্বৰ মানসিক অনুভৱ স্থিতি বুজাব পাৰে;(গ) বিচ্ছেদ সৃষ্টিকাৰী কোনো অভিপ্রায়মূলক পৰিস্থিতিৰ কথা বুজাব পাৰে। (২) অভিধাটোৱে বুজাব খোজা পৃথকীকৰণ প্রক্রিয়াটো— (ক) ব্যক্তিসত্তা (Self) আৰু বস্তুনিষ্ঠ পৃথিৰীখনৰ মাজত চলিব পাৰে; (খ) ব্যক্তিসত্তা আৰু পৃথক হৈ পৰা ব্যক্তিসত্তাৰ বিভিন্ন দিশ তথা ব্যক্তিসত্তাৰ বিপক্ষে যোৱা বিভিন্ন দিশৰ মাজত (যেনে— বিচ্ছিন্ন শ্রম) চলিব পাৰে; (গ) ব্যক্তিসত্তা আৰু ব্যক্তিসত্তাৰ মাজত চলিব পাৰে।' সংজ্ঞাটোৰ পৰা ধাৰণাটো সামগ্রিকভাৱে বুজিব পাৰি যদিও ধাৰণাটো বিশেষভাবে ব্যক্তিত্বৰ সৈতেহে জড়িত। সেয়েহে আইগ'ৰ এছ. ক'নে এই সংজ্ঞাটোক "সকলো

দিশকে সামৰি লোৱাৰ পৰা আঁতৰত" (For from all Embracing) বুলি অভিহিত কৰি কৈছে যে বিচ্ছিন্নতাৰ ব্যাখ্যা ব্যক্তিগত স্তৰতে ৰৈ যাব নোৱাৰে, ইয়াৰ ব্যাখ্যাই 'সমূহীয়া' স্তৰকো যাতে সামৰি লয় তালৈও মনোযোগ দিয়া প্রয়োজন।

গেয়'ৰ পেট্রি'ভিচে কার্ল মার্ক্সৰ বিচ্ছিন্নতাৰ ধাৰণাটোৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দাঙি ধৰিছে— "বিচ্ছিন্নতা হ'ল এনে এক কার্য্য যিটোৰ দ্বাৰা (অথবা এনে এক অৱস্থা য'ত) এগৰাকী ব্যক্তি, এটা দল, এটা অনুষ্ঠান অথবা এখন সমাজ— (১) নিজে কৰা কার্য্যৰ ফলাফল অথবা উৎপাদনৰ পৰা (আৰু কার্য্যটো সৈতে) বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে (অথবা বিচ্ছিন্ন হৈ ৰয়) আৰু অথবা (২) ই বর্তি থকা অথবা বসবাস কৰি থকা প্রকৃতিৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে (অথবা বিচ্ছিন্ন হৈ ৰয়) আৰু/অথবা (৩) অন্য ব্যক্তিৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে (অথবা বিচ্ছিন্ন হৈ ৰয়), আৰু লগতে উল্লিখিত যিকোনো এটা দিশৰ পৰা অথবা (১)ৰ পৰা (৩) নম্বৰলৈকে আটাইবোৰৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে (অথবা বিচ্ছিন্ন হৈ ৰয়) আৰু লগতে (৪) নিজৰ পৰাও বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে (অথবা বিচ্ছিন্ন হৈ ৰয়) (নিজৰ পৰা বিচ্ছিন্নতাই ঐতিহাসিকভাৱে সৃষ্ট মানৱীয় সম্ভাৱনীয়তাবোৰৰ কথা বুজাইছে)।"

বিচ্ছিন্নতাৰ ধাৰণাটোৰ সৈতে জড়িত পৰিঘটনামূলক জটিলতাবোৰৰ কাৰণে 'দ্য কনচেপ্ট অব্ এলিয়েনেশ্যন—এ ক্রিটিক এণ্ড চাম চাজেশ্বনচ্ ফ'ৰ এ কনটেক্সট্ স্পেচিফিক এপ্র'ছ (১৯৭৫) শিৰোনামৰ প্রৱন্ধত এল্ড'ন এল ৰেগনাৰে ধাৰণাটো এক পটভূমিকেন্দ্রিক চিন্তাৰে প্রয়োগ কৰাৰ পৰামর্শ দিছে। তেওঁৰ মতে বিচ্ছিন্নতা বিশ্লেষণ কৰাৰ সময়ত চাৰিটা প্রধান দিশলৈ লক্ষ্য ৰখা উচিত—

১) বিচ্ছিন্নতাৰ ধাৰণাটোত অন্তর্নিহিত হৈ থকা মানুহৰ প্রকৃতি,

২) বিচ্ছিন্নতাক সামাজিক শৃঙ্খলা সম্পর্কীয় সাধাৰণ দিক্‌বিন্যাস (Orientation) হিচাপে চোৱা হৈছেনে পটভূমি নির্দিষ্ট মনোভাৱৰ সমষ্টি হিচাপে চোৱা হৈছে সেই সম্পর্কে নিৰীক্ষণ,

৩) বিচ্ছিন্নতা সৃষ্টি কৰিব পৰা সাধাৰণ পৰিস্থিতিৰ সমষ্টি এটা আছে নেকি, আৰু

৪) বিচ্ছিন্নতা একমুখী (Unidimensional) নে বহুমুখী (Multidimensional) পৰিঘটনা সেয়া পৰীক্ষা কৰি চোৱা; অর্থাৎ পৰিঘটনাটোৰ সৈতে বিভিন্ন ধৰণৰ বিচ্ছিন্ন ব্যক্তি জড়িত নেকি সেয়া পৰীক্ষা কৰি চোৱা।

৯.৪ বিচ্ছিন্নতাৰ প্রকৃতি

আগতেই উল্লেখ কৰা হৈছে যে বিচ্ছিন্নতাৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰাৰ পূর্বে অভিধাটো কি ক্ষেত্রত ব্যৱহাৰ হৈছে তাৰ পটভূমি জানি লোৱাটো অতি গুৰুত্বপূর্ণ। 'দ্য কনচেপ্ট অব্ এলিয়েনেশ্যন ইন মডার্ন ছ'ছিঅ'ল'জী' (১৯৬৭) শিৰোনামৰ ৰচনাত আইগ'ৰ এছ. ক'নে বিচ্ছিন্নতাৰ কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ প্রকৃতি উল্লেখ কৰিছে প্রকৃতিবোৰ তলত চমুকৈ তুলি দিয়া হ'ল—

এক পৰিঘটনা হিচাপে বিচ্ছিন্নতা মানৱীয় সমস্যাৰ সৈতে জড়িত। অৱশ্যে সমস্যাবোৰ ব্যক্তিগত নে সামূহিক সেয়া পৃথক কৰি লোৱা দৰকাৰ। কিছুমান পণ্ডিতে বিচ্ছিন্নতাক এক ব্যক্তিগত

পৰিঘটনা বুলি ক'ব খোজে। আন কিছুমানে ইয়াক এক 'সর্বাঙ্গীন' (Holistic) পন্থাৰে বিশ্লেষণ কৰিব খোজে। মার্ক্সে আগবঢ়োৱা বিচ্ছিন্নতাৰ ধাৰণাটো কিন্তু মাত্ৰ এজন ব্যক্তি অথবা মাত্ৰ এজন শ্ৰমিকতে সীমাৱদ্ধ নহয়। ই সমগ্ৰ সামাজিক শ্ৰেণীৰ (বিশেষকৈ শ্ৰমিক শ্ৰেণীটো) সৈতে জড়িত। এই সামাজিক শ্ৰেণীবোৰক পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাই বিচ্ছিন্ন কৰি তুলিছে। একেদৰে মার্ক্সৰ বিশেষণ মতে এটা অথবা আনটো সামাজিক দলক বিচ্ছিন্নতাৰ বিভিন্ন ৰূপত উপস্থাপন কৰিব পাৰি। যেনে— সমাজৰ আন অংশৰ পৰা 'নৃগোষ্ঠীয় সংখ্যালঘু' শ্ৰেণীটোৰ (Ethnic Minarities) বিচ্ছিন্নতা। ক'নে এইবুলিও কৈছে যে, "এগৰাকী ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত গাইগুটীয়া অস্তিত্বৰ নির্দিষ্ট বৈশিষ্ট্যৰ পৰা ওপজা পৃথক ব্যক্তিত্বৰ সমস্যাবোৰৰ আলোচনা আৰু কোনো এক নির্দিষ্ট সামাজিক দলৰ সমস্যা তথা দলটোৰ সামাজিক স্থিতিৰ পৰা ওপজা সমস্যাবোৰৰ আলোচনা, অথবা, সর্বশেষত সাধাৰণ ভাবে কৰা মানৱ জীৱনৰ সমস্যাবোৰৰ আলোচনা একে নহয়।"

যিহেতু বিচ্ছিন্নতা এক বহুমাত্ৰিক পৰিঘটনা, সেয়েহে এগৰাকী ব্যক্তি বিভিন্ন দিশৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হ'ব পাৰে। এইখিনিতে এটা প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে— কিহৰ পৰা ব্যক্তি বিচ্ছিন্ন হ'ব পাৰে? প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ দিয়াটো জটিল। সেয়েহে ধাৰণাটো পটভূমিৰ/বিষয়বস্তুৰ সৈতে মিলাই লোৱাটো জৰুৰী। মার্ক্সৰ 'শ্ৰমিকৰ বিচ্ছিন্নতা'ৰ ধাৰণাটোৱে শ্ৰমিকে নিজে উৎপাদন কৰা সামগ্ৰীৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা, উৎপাদনৰ সৈতে জড়িত কাম-কাজৰ পৰা শ্ৰমিকৰ বিচ্ছিন্নতা, 'প্ৰজাতি সত্তা' অথবা মানৱীয় সম্ভাৱনীয়তাৰ পৰা শ্ৰমিকৰ বিচ্ছিন্নতা আৰু সহকর্মীৰ পৰা বিচ্ছিন্নতাক সামৰি লয়। একেদৰে, মার্ভিন স্কটে আন চাৰিটা দিশত ঘটিব পৰা বিচ্ছিন্নতাৰ উল্লেখ কৰিছে— প্ৰমূল্যৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা, প্ৰচলিত নীতি-নিয়মৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা, ভূমিকাৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা আৰু সা-সুবিধাৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা। বিচ্ছিন্নতাক সমাজ মনোবৈজ্ঞানিক পৰিঘটনা হিচাপে গণ্য কৰাসকলে ইয়াক নির্দ্ধাৰিত লক্ষ্যক বাস্তৱ ৰূপ দিব নোৱাৰা অথবা নিজকে অপাৰগ যেন অনুভৱ কৰা ব্যক্তিগত মনৰ অন্তর্দ্বন্দ্ব (Innerconflict in the Individual Mind) বুলি অভিহিত কৰিছে।

বিচ্ছিন্নতাৰ প্ৰকাশ ইয়াৰ আন আন প্ৰকৃতিবোৰৰ দৰেই অতি ব্যাপক। সেয়েহে বিচ্ছিন্নতাৰ এক নির্দিষ্ট সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱাটো এটা জটিল কাম। ক'নে কৈছিল যে, "বিচ্ছিন্নতাৰ প্ৰশ্নটোৰ স্পষ্ট উত্তৰবোৰ ইমান বিচিত্ৰ যে সেইবোৰক এটা ব্যৱস্থা হিচাপে ধৰাটো একেবাৰেই অসম্ভৱ কথা।" ক'নে আঙুলিয়াই দেখুৱাব খোজা মূল কথাটো আছিল বিচ্ছিন্নতাৰ প্ৰকৃতি 'বস্তুনিষ্ঠ' নে 'বিষয়নিষ্ঠ'। বহুতো পণ্ডিতে বিশ্বাস কৰে যে বিচ্ছিন্নতা সম্পূর্ণৰূপে এটা মনোবৈজ্ঞানিক বিষয় আৰু মনৰ বিষয়নিষ্ঠ স্থিতি। অর্থাৎ, ই এক অনুভৱ (Feeling)। এৰিকেণ্ড মেৰী যোচেফছনৰ মতে বিচ্ছিন্নতা হ'ল "নিজস্ব সত্তাৰ পৰা, অন্যৰ পৰা আৰু সামগ্ৰিকভাৱে গোটেই পৃথিৱীখনৰ পৰা সম্পর্ক ছেদৰ এক ব্যক্তিগত অনুভৱ অথবা স্থিতি।" সমাজ-মনোবৈজ্ঞানিক দিশৰ পৰা মেলিভিন চীমেনে বিচ্ছিন্নতাৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰি কৈছে যে বিচ্ছিন্নতা হ'ল ক্ষমতাহীনতা, অর্থহীনতা ইত্যাদিৰ ব্যক্তিগত অনুভৱৰ প্ৰকাশ। ইয়াৰ বিপৰীতে আন এদল পণ্ডিতে বিশ্বাস কৰে যে বিচ্ছিন্নতা এক বিষয়নিষ্ঠ পৰিঘটনা নহয়, ই এক বস্তুনিষ্ঠ সত্যতা। উদাহৰণ স্বৰূপে, মার্ক্সে বিচ্ছিন্নতাক এক মনোভাৱ অথবা বিষয়নিষ্ঠ অনুভৱ বুলি ধৰা নাছিল। তেওঁৰ বাবে শ্ৰমৰ বিচ্ছিন্নতা আছিল পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাত ঘটা এক বস্তুনিষ্ঠ অভিব্যক্তি আৰু কার্য্যকলাপ।

বিচ্ছিন্নতাৰ ধাৰণাটো যিটো পৰিস্থিতিৰ আধাৰত প্ৰকাশ কৰা হয় তাৰ ভিত্তিত বিচ্ছিন্নতাৰ কাৰণবোৰো ভিন্ ভিন্ ধৰণৰ হয়। কিছুমানে 'নিউৰ'চিছ'ৰ দৰে ব্যক্তিগত মনোবৈজ্ঞানিক কাৰকবোৰক ব্যক্তিগত বিচ্ছিন্নতাৰ কাৰণ বুলি কয়। কিছুমানে শ্ৰম বিভাজন, ব্যক্তিগত সম্পত্তি আদিৰ দৰে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট আৰ্থ-সামাজিক দিশক বিচ্ছিন্নতাৰ কাৰণ বুলি অভিহিত কৰে।

বিচ্ছিন্নতাৰে সাধাৰণতে এটা অনাকাংক্ষিত পৰিস্থিতিৰ কথা বুজোৱা হয়। এই পৰিস্থিতি জয় কৰিব পাৰিব লাগে অথবা 'বিচ্ছন্নতা বিহীন' (De-alienation) কৰি তুলিব লাগে। প্ৰকাৰ আৰু কাৰণৰ আধাৰত বিচ্ছিন্নতাৰ পৰিস্থিতি নাইকিয়া কৰাৰ বিভিন্ন উপায়ৰ কথা কোৱা হৈছে। যিসকলে ব্যক্তিগত অন্তৰ্দ্বন্দ্ব অথবা ব্যক্তিগত মনোবৈজ্ঞানিক অসুবিধাৰ বাবে বিচ্ছিন্নতাৰ সৃষ্টি হোৱা বুলি গণ্য কৰে তেওঁলোকে ব্যক্তিৰ নৈতিক প্ৰচেষ্টা অথবা সঠিক ব্যক্তিগত মনোভাৱ গঢ়ি তোলাৰ পৰামৰ্শ দিয়ে। কিন্তু যিসকলে সামাজিক কাৰণত বিচ্ছিন্নতাৰ জন্ম হোৱা বুলি ভাৱে তেওঁলোকে বিচ্ছিন্নতাৰ উৎপত্তি হোৱা সামাজিক পৰিস্থিতিৰ পৰিৱৰ্তন ঘটোৱাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়ায়।

মাৰ্ক্সৰ বিশ্লেষণ মতে বিচ্ছিন্নতাৰ একমাত্ৰ কাৰণহ'ল ব্যক্তিগত সম্পত্তি। সেয়েহে তেওঁৰ মতে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাটো নাই কিয়া কৰিলেহে বিচ্ছিন্নতাৰ সমস্যাটো সমাধান কৰিব পৰা যাব।

আলোচনাৰ মোখনি মাৰি ক'নে কৈছে যে, "ব্যক্তিৰ বিচ্ছিন্নতা আৰু ইয়াৰ লক্ষণবোৰ বৰ্ণনা কৰাৰ সময়ত বিভিন্ন পণ্ডিত লেখকে সম্পূৰ্ণ বেলেগ বেলেগ অৰ্থ বুজাব পাৰে। তেওঁলোকৰ উত্তৰবোৰৰ লগতে সমস্যাটো চালি-জাৰি চোৱাৰ চিন্তাধাৰাও সম্পূৰ্ণ পৃথক হ'ব পাৰে।"

৯.৫ কাৰণ আৰু পৰিণাম

কার্ল মার্ক্সে প্রথমাৱস্থাত লিখা ৰচনা 'দ্যইক'ন'মিক এণ্ড ফিল'ছ'পিকেল মেনুস্ক্রি প্ট'ত বিচ্ছিন্নতাৰ তত্ত্বটো পোন প্ৰথমবাৰ আলোচনা কৰিছিল। ধাৰণাটোৰ 'পুঁজিবাদ' নামৰ নতুনকৈ উত্থান ঘটা অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাটোৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছিল। পুঁজিবাদী অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাটোত থকা কৰ্ম পৰিৱেশটোক লৈ মার্ক্স যথেষ্ট চিন্তিত হৈ পৰিছিল। তেওঁ জোৰ দি কৈছিল যে বৰ্তি থাকিবলৈ আৰু নিজ প্ৰয়োজন পূৰাবলৈ মানুহ উৎপাদনশীল কার্য্যকলাপত জড়িত থাকিবই লাগিব। মার্ক্সৰ মতে সচেতন আৰু মুক্ত জীৱন ক্ৰিয়াত জড়িত মানুহৰ প্ৰকৃতিৰ সঠিক ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা আৰু প্ৰয়োজন অনুসৰিহে পুনৰ উৎপাদন কৰিব পৰা অন্তর্নিহিত সম্ভাৱনা থাকে। মানুহে নিজ ইচ্ছাশক্তি আৰু সচেতনতাৰে সামগ্ৰী উৎপাদন কৰে। ই হ'ল তেওঁলোকৰ শ্ৰমৰ 'বাস্তৱকৰণ' (Objedification) প্ৰক্ৰিয়া; সেয়েহে 'শ্ৰম' (Labour) হ'ল মানুহৰ জীৱনৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান; ই মানৱ প্ৰকৃতিৰ শ্বাশ্বত সত্তা— 'প্ৰজাতি সত্তা' (Species being)। শ্ৰম অথবা উৎপাদনকাৰী সম্ভাৱনীয়তাৰ দ্বাৰা মানুহে 'প্ৰজাতি সত্তা'ৰ পৰিচয় দিয়ে।

কিন্তু পুঁজিবাদৰ অধীনত মানৱ প্ৰকৃতিৰ শ্বাশ্বত সত্তাটো বিকৃত হয়। মার্ক্সে ইয়াকে 'বিচ্ছিন্নতা' বুলি কৈছে। মার্ক্সে বিচ্ছিন্নতাৰ কাৰণ আৰু পৰিণাম বিশ্লেষণ কৰিব খুজিছিল। বিচ্ছিন্নতাক পুঁজিবাদী অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত থকা এক প্ৰধান কেৰোণ বুলি মার্ক্সে মতপোষণ কৰিছিল।

পুঁজিবাদৰ অধীনত শ্ৰমক 'প্ৰজাতি সত্তা 'অথবা 'মানৱীয় সম্ভাৱনীয়তা'ৰ প্ৰকৃত প্ৰকাশ হিচাপে চোৱা নহয়। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে শ্ৰমক পুঁজিবাদীৰ আহিলা বুলি গণ্য কৰা হয়। পুঁজিপতিয়ে নিজৰ লাভালাভৰ বাবে শ্ৰমক ব্যৱহাৰ কৰে। কার্ল মার্ক্সে বিচ্ছিন্নতাক পুঁজিবাদী উৎপাদনৰ সামাজিক তথা আৰ্থিক সম্পৰ্কত অন্তর্নিহিত হৈ থকা এটা বস্তুনিষ্ঠ পৰিঘটনা হিচাপে বিশ্লেষণ কৰিছিল। সেয়েহে বিচ্ছিন্নতাৰ বিশ্লেষণ কৰাত শ্ৰেণী বিভাজন, ব্যক্তিগত সম্পত্তি, শ্ৰমৰ বিভাজন, মুদ্ৰা অৰ্থনীতি আদি পুঁজিবাদৰ সৈতে জড়িত বিষয়ে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লয়। কাৰণ, এই বিষয়বোৰ বিচ্ছিন্নতাৰো মূল কাৰণ।

পুঁজিবাদৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল ব্যক্তিগত সম্পত্তি। পুঁজিবাদৰ অধীনত সমাজৰ বাসিন্দাক দুটা প্ৰধান ভাগত ভগোৱা হয়- এটা হ'ল সংখ্যালঘূ মালিক শ্ৰেণী -পুঁজিপতি যাৰ হাতত উৎপাদনৰ উপায়বোৰ মজুত থাকে। আনটো ভাগ হ'ল সংখ্যাঘৰিষ্ঠ অ-মালিক শ্ৰেণী (মজুৰি কৰা শ্ৰমিক), যাৰ হাতত শ্ৰম কৰিব পৰা শক্তিৰ বাহিৰে আন একো নাথাকে। যিহেতু এই শ্ৰমজীৱি শ্ৰেণীটোৰ হাতত উৎপাদনৰ কোনো উপায় নাথাকে, সেয়েহে তেওঁলোকে অস্তিত্ব ৰক্ষাৰ বাবে পুঁজিপতিসকলৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিবলগীয়া হয়। তাকে কৰিবলৈ তেওঁলোকে মজুৰিৰ বাবদ পুঁজিপতিক নিজৰ শ্ৰম কৰিব পৰা শক্তি তথা সময় বিক্ৰী কৰে।অর্থাৎ, পুঁজিপতিসকল হ'ল শ্ৰমিকৰ 'শ্ৰম'ৰ গৰাকী। এই কথাটোৱে শ্ৰমিকসকলক তেওঁলোকৰ নিজস্ব শ্ৰমৰ পৰাই বিচ্ছিন্ন কৰে।

যিহেতু পুঁজিবাদত উৎপাদনৰ উপায়বোৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বৰ অধীনস্থ, সেয়েহে পুঁজিপতিসকলে উৎপাদনকাৰী কার্য্য-কলাপবোৰ নিজ ইচ্ছামতে সংগঠিত আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। ব্যৱস্থাপনা বিভাগৰ ইচ্ছা অনুসৰি শ্ৰমিকে কাম কৰিব লাগে। তেওঁলোকে নিজৰ সৃজনশীল সম্ভাৱনীয়তাবোৰ মুকলিকৈ প্ৰয়োগ কৰাৰ কোনো সুবিধা নাপায়। অর্থাৎ, ব্যৱস্থাপনা বিভাগে উৎপাদনকাৰী কার্য্যকলাপৰ পৰা শ্ৰমিকক বিচ্ছিন্ন কৰাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক হিচাপে কাম কৰে।

পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য শ্ৰমৰ বিভাজনকো বিচ্ছিন্নতাৰ এক প্ৰধান কাৰণ বুলি গণ্য কৰা হয়। শ্ৰমৰ বিভাজনে ব্যক্তিক ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ অংশত ভাগ কৰে। প্ৰতিটো অংশকে নির্দিষ্ট কিন্তু বেলেগ বেলেগ কাম দিয়া হয়। ইয়াৰ ফলত একোটা অংশই এৰেটা কামকে বাৰে বাৰে কৰি থাকিবলগীয়া হয়। এই কথাটোৱে শ্ৰমিকসকলক মানৱ প্ৰকৃতিৰ অন্য বহু সম্ভাৱনীয়তাৰ পৰা আঁতৰ কৰে।পুঁজিবাদৰ একত্ৰিত শাৰী পদ্ধতিৰ (Assembly Line System) বিশ্লেষণ কৰাৰ সময়ত কোনো শ্ৰমিকৰে চূড়ান্ত/সর্বশেষ উৎপাদনৰ ওপৰত চৰম দাবী (Absolute Claim) নাথাকে। একত্ৰিত শাৰী পদ্ধতিত শ্ৰমিকসকল বিভিন্ন নির্দিষ্ট কামত ব্যস্ত হৈ থাকে, এই কামবোৰৰ সংযোজনৰ ফলত এটা চূড়ান্ত উৎপাদনৰ সৃষ্টি হয়। সেয়েহে ব্যক্তিগত শ্ৰমিকে কেতিয়াও চূড়ান্ত উৎপাদনটো তেওঁৰ ব্যক্তিগত সৃষ্টি বুলি দাবী কৰিব নোৱাৰে।

সর্বোপৰি, পুঁজিবাদী অর্থনীতিত ধন হ'ল একাধিপত্য বিস্তাৰকাৰী শক্তি। মুদ্ৰা কেৱল বিনিময়ৰে মাধ্যম নহয়, ই বিচ্ছিন্নতাৰ প্ৰাণ। মার্ক্সে জোৰ দি কৈছে যে "মুদ্ৰা হ'ল মানুহৰ কর্ম আৰু অস্তিত্বৰ বিচ্ছিন্ন স্থিতি (Alienated Essence); এই স্থিতিয়ে মানুহক দমাই ৰাখে আৰু মানুহে ইয়াৰ উপাসনা কৰে।" মুদ্ৰা এনে এক মাধ্যমত পৰিণত হৈছে যিটোৰ জৰিয়তে শ্ৰমৰ

'গুণগত' দিশটোক 'পৰিমাণ'ৰ দিশেৰে জোখা হয়, যেনে— 'কিমান ?' (How much?) পুঁজিবাদৰ অধীনত শ্ৰমে মানুহৰ সৃজনশীল প্ৰকৃতিৰ নিত্যতা প্ৰকাশ নকৰে। অথচ এই নিত্যতা 'মানৱীয় সম্ভাৱনীয়তা'ৰ 'প্ৰজাতি সত্তা'। ইয়াত শ্ৰম হৈ পৰে কেৱল শাৰীৰিক অস্তিত্ব বৰ্তাই ৰখাৰ বাবে ধন উপাৰ্জন কৰাৰ এক আহিলা। আন কথাত, শ্ৰমিকে কোনো সৃজনশীল সম্ভাৱনীয়তাৰ বাবে কাম নকৰি কেৱল ধন ঘটাৰ বাবেহে কাম কৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ বিচ্ছিন্নতা বুলিলে কি বুজে ?

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ কার্ল মার্ক্সৰ বিচ্ছিন্নতা তত্ত্বটো তেওঁৰ কোনখন লিখনিত আলোচনা কৰা হৈছে?

.....

.....

.....

৯.৬ বিচ্ছিন্নতাৰ চাৰিটা প্ৰধান দিশ

কার্ল মার্ক্সে পুঁজিবাদৰ অধীনত বিচ্ছিন্নতাৰ চাৰিটা প্ৰধান দিশ চিনাক্ত কৰি উলিয়াইছিল। তলত দিশকেইটা আলোচনা কৰা হ'ল—

- **উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা ঃ** মার্ক্সৰ মতে শ্ৰমিকৰ দ্বাৰা উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ পৰা তেওঁলোকক আতঁৰাই ৰখাটোৱেই বিচ্ছিন্নতাৰ প্ৰথম পৰ্যায়। পুঁজিবাদী অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাত শ্ৰমিকে পুঁজিপতিৰ হাতত কেৱল নিজৰ শ্ৰম বিক্ৰী কৰে। তাৰ বিনিময়ত তেওঁলোকে মজুৰি লাভ কৰে। যিহেতু শ্ৰমিকক মজুৰি দিয়া হয়, সেয়েহে তেওঁলোক পুঁজিবতিৰ হৈ কাম কৰিবলৈ বাধ্য। এই কামৰ দ্বাৰা শ্ৰমিকে পণ্যদ্ৰব্য উৎপাদন কৰে। এনে পণ্যদ্ৰব্য অথবা সামগ্ৰীবোৰ হ'ল শ্ৰমিকৰ শ্ৰম শক্তিৰ (Labour Power) 'বাস্তৱকৰণ'(Objectification)। অৱশ্যে, শ্ৰমিকে পণ্যদ্ৰব্য উৎপাদন কৰে যদিও সেই পণ্য দ্ৰব্যবোৰৰ ওপৰত শ্ৰমিকৰ কোনো অধিকাৰ নাথাকে। পণ্যদ্ৰব্যবোৰ আন কোনোবাৰ সম্পত্তি, যেনে— পুঁজিপতিসকল। অৰ্থাৎ শ্ৰমিকৰ নিজে উৎপাদন কৰা সামগ্ৰীৰ ওপৰত কোনো নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে।ৱিট্ঝাৰৰ মতে,"যদি শ্ৰমিকে নিজৰ শ্ৰমৰ ফচল হিচাপে কোনো সামগ্ৰীৰ গৰাকী হ'ব খোজে তেন্তে তেওঁলোকেও অন্য মানুহৰ দৰে সামগ্ৰীবিধ কিনিব লাগিব।" যিহেতু শ্ৰমিকৰ নিজে উৎপাদন কৰা সামগ্ৰীৰ ওপৰত কোনো নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে

সেয়েহে ই উৎপাদকৰ ক্ষমতাৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ এক বিচ্ছিন্ন বস্তুত পৰিণত হয়। শ্ৰমিকে নিজে উৎপাদন কৰা বস্তুটোৱে অথবা সামগ্ৰীবিধে তেওঁলোকৰ দমনকাৰীৰ ভূমিকা লয়। অর্থাৎ সামগ্ৰীবোৰ শ্ৰমিকৰ পৰা আঁতৰাই নি লাভ অর্জনৰ বাবে বিক্ৰী কৰা হয়। এনেদৰে পুঁজিপতিসকলে নিজৰ মূলধন বৃদ্ধি কৰে। চমুকৈ ক'বলৈ হ'লে শ্ৰমিকে যিমানেই অধিক সামগ্ৰী উৎপাদন কৰিব সিমানেই পুঁজিপতিসকল ধনী হ'ব। পুঁজিপতিসকল যিমানেই ধনী হ'ব সিমানেই তেওঁলোকৰ শ্ৰমিকৰ দমন কৰাৰ ক্ষমতা বাঢ়িব।

- **উৎপাদনৰ সৈতে জড়িত কার্য্যকলাপৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা ঃ** দ্বিতীয় প্ৰকাৰৰ বিচ্ছিন্নতা উৎপাদনৰ সৈতে জড়িত কার্য্যকলাপতে লুকাই থাকে।মার্ক্সে যুক্তি দর্শাইছিল যে, "শ্ৰমৰ দ্বাৰা উৎপাদিত সামগ্ৰী যদি বিচ্ছিন্ন, তেন্তে উৎপাদন কার্য্যটোও নিশ্চয়, এক সক্ৰিয় বিচ্ছিন্নতা হ'ব— কার্য্যকলাপৰ বিচ্ছিন্নতা, বিচ্ছিন্নতাৰ কার্য্যকলাপ। শ্ৰমৰ সামগ্ৰীৰ পৃথকীকৰণতেই শ্ৰমৰ কার্য্যকলাপত থকা পৃথকীকৰণ,বিচ্ছিন্নতাৰ সাৰাংশ লুকাই থাকে।" সৃজনশীল সত্তা হিচাপে মানুহৰ নিজ শ্ৰম শক্তিৰ জৰিয়তে সামগ্ৰী উৎপাদন কৰাৰ সম্ভাৱনীয়তা আছে। কিন্তু পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত পুঁজিপতিসকলেহে উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াটো নিয়ন্ত্ৰণ কৰে; পুঁজিপতিসকলেই কি উৎপাদন কৰিব লাগিব, কেনেদৰে উৎপাদন কৰিব লাগিব, কেতিয়া উৎপাদন কৰিব লাগিব আৰু ক'ত উৎপাদন কৰিব লাগিব সেয়া সিদ্ধান্ত লয়। ইয়াৰ বিপৰীতে শ্ৰমিকে পুঁজিপতিসকলক নিজৰ শ্ৰমশক্তি আৰু সময়ৰ একোটা অংশ বিক্ৰী কৰে। এনেদৰেই শ্ৰমিকে পুঁজিপতিসকলে স্থিৰ কৰি দিয়া কার্য্য-পৰিৱেশত কাম কৰিবলৈ বাধ্য হৈ পৰে। শ্ৰমিকসকলৰ কাম বাছনি কৰাৰ স্বতন্ত্ৰতা নাথাকে। কি কৰিব, কেতিয়া কৰিব আৰু ক'ত কৰিব সেয়া শ্ৰমিকে ঠিক কৰিব নোৱাৰে। নিয়োগকর্তা অথবা পুঁজিপতি সকলেহে কি উৎপাদন কৰিব আৰু কি নকৰিব, কেতিয়া কাম কৰিব আৰু কেতিয়া নকৰিব, কেনেকৈ কাম কৰিব আৰু কেনেকৈ নকৰিব আদি সিদ্ধান্ত লয়। অন্য অর্থত, পুঁজিপতি অথবা নিয়োগ কর্তাসকলে শ্ৰমিকৰ উৎপাদনকাৰী কার্য্যকলাপৰ মালিকৰ ভূমিকা লয়।এনে পৰিস্থিতিত শ্ৰমিকে কেৱল নিজৰ প্ৰতিভাবোৰ ব্যৱহাৰ কৰে। তেওঁলোকে নিজ ধাৰণা অনুসৰণ কৰি সামগ্ৰী উৎপাদন নকৰে। তাৰ পৰিৱর্তে তেওঁলোকে পুঁজিপতিয়ে দিয়া নির্দেশনা অনুসৰণ কৰি সামগ্ৰী উৎপাদন কৰে। যিহেতু কামটো পুঁজিপতিৰ নির্দেশমতে আগবাঢ়ে, সেয়েহে শ্ৰমিকসকলে নিজৰ সম্ভাৱনীয়তা সম্পূর্ণৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰে। এইটো কাৰণতে এজন শ্ৰমিকে উৎপাদন কৰা সামগ্ৰীবিধ শ্ৰমিকজনৰ সৃজনশীল ক্ষমতাৰ প্ৰকৃত প্ৰকাশ নহয়। সেইটো দিশৰ পৰা সমগ্ৰ কামটোৱেই শ্ৰমিকৰ কাৰণে এটা বাহ্যিক আৰু বিচ্ছিন্ন প্ৰক্ৰিয়া। ই মানৱীয় সৃজনশীল প্ৰকৃতিৰ পৰিচায়ক নহয়। সেয়েহে, এনে কার্য্যক স্বৈচ্ছিক (Voluntary) বুলি কোৱাতকৈ 'বলপূর্বকভাৱে কৰোৱা শ্ৰম' (Forced Labour) বোলা হয়। শ্ৰমিকে নিজৰ সন্তুষ্টিৰ বাবে উৎপাদন নকৰে,অইনক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ উৎপাদন কৰে, যেনে— পুঁজিপতিসকলক। শ্ৰমিকৰ বাবে কর্ম হৈ পৰে খাদ্য তথা অন্য প্ৰয়োজনীয় দ্ৰব্য কিনিবলৈ ধন উপার্জনৰ

মাধ্যম। সেয়েহে এনে কার্য্যই শ্রমিকলৈ আনন্দ কঢ়িয়াই আনিব নোৱাৰে, নিৰানন্দহে কঢ়িয়ায়। এনে কাৰণতে শ্রমিকে কেৱল জিৰণি লৈ থকা সময়খিনিত অথবা আজৰি সময়তহে 'স্ব-সত্তা' (Himself) অনুভৱ কৰিব পাৰে।কাম কৰি থকা সময়খিনিত তেওঁ নিজৰ সত্তা অনুভৱ নকৰে (অর্থাৎ নিজৰপৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে)।

- **'প্রজাতি সত্তা'ৰ পৰা বিচ্ছিন্নতাঃ** মার্ক্সৰ বিশ্লেষণ মতে বিচ্ছিন্নতাৰ তৃতীয় দিশটো হ'ল 'প্রজাতি-সত্তা'ৰ (Species being) পৰা বিচ্ছিন্নতা। 'প্রজাতি সত্তা' বুলি মার্ক্সে মানুহৰ প্রয়োজনীয় সম্ভাৱনীয়তা অথবা গুণবোৰৰ কথা বুজাইছিল। এই ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিবলৈ যাওঁতে মার্ক্সে প্রথমে মানুহ (Human) আৰু অনা-মানুহ (Non-human) প্রাণীৰ মাজৰ প্রভেদ নির্ণয় কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে। তেওঁ কৈছে যে অন্য প্রাণীৰ দৰে মানুহো জীৱন বর্তাই ৰাখিবলৈ প্রকৃতিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। মানুহ আৰু অন্য প্রাণীৰ মাজত থকা প্রভেদটো হ'ল মানুহৰ 'মুক্ত আৰু সচেতন জীৱন ক্রিয়া'। মার্ক্সৰ মতে এই 'মুক্ত আৰু সচেতন জীৱন ক্রিয়া'ই মানুহক তাৎক্ষণিকভাৱে 'জান্তৰ জীৱন ক্রিয়া'ৰ (Animal life-activity) পৰা পৃথক কৰে। মার্ক্সে যুক্তি দর্শাইছিল যে অন্য জীৱ-জন্তুৰে জীৱন ক্রিয়াত লিপ্ত হয় আৰু উৎপাদন কৰে। কিন্তু এই উৎপাদনে কেৱল তাৎক্ষণিক শাৰীৰিক প্রয়োজন পূৰণ কৰে। আনহাতে, মানুহে সৃজনশীল আৰু সচেতনভাৱে নিজৰ জীৱন ক্রিয়া আগবঢ়ায় নিয়ে। মানুহে শাৰীৰিক প্রয়োজনৰ পৰা মুক্ত হৈয়ো সামগ্রী উৎপাদন কৰিবলৈ সক্ষম। মানুহে নিজ ইচ্ছা তথা সচেতনতা অনুসৰি যথোপযুক্তভাৱে প্রকৃতিৰ প্রয়োগ কৰে। মার্ক্সে শ্রম অথবা উৎপাদনকাৰী কার্য্যকলাপবোৰক 'প্রজাতি সত্তা' হিচাপে মানুহৰ গাত থাকিবলগীয়া প্রয়োজনীয় বৈশিষ্ট্য বুলি মত পোষণ কৰিছে। মানুহে নিজৰ শ্রমৰ দ্বাৰা সামগ্রী উৎপাদন কৰে। ই হ'ল তেওঁলোকৰ শ্রম বাস্তৱকৰণ প্রক্রিয়া। এই প্রক্রিয়াটো আকৌ তেওঁলোকৰ সম্ভাৱনীয়তা অথবা 'প্রজাতি সত্তা'ৰো বাস্তৱকৰণ প্রক্রিয়া। সেয়েহে মার্ক্সে কৈছে যে, শ্রমৰ উদ্দেশ্য হ'ল মানুহৰ প্রজাতি জীৱনৰ বাস্তৱকৰণ।" কিন্তু,পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত শ্রমিকসকলক তেওঁলোকৰ নিজস্ব সামর্থৰ পৰা অথবা 'প্রজাতি সত্তা'ৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৰা হয়। যিহেতু পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাত শ্রমিকসকলৰ নিজৰ উৎপাদনকাৰী কার্য্যকলাপৰ ওপৰত কোনো নিয়ন্ত্রণ নাথাকে আৰু তেওঁলোকে কেৱল পুঁজিপতিৰ নির্দেশনা মতে কাম কৰে; সেয়েহে শ্রমিকে উৎপাদন কৰা সামগ্রী আৰু শ্রমিক ব্যস্ত হৈ থকা কর্ম কোনোটোৱেই শ্রমিকৰ ইচ্ছাশক্তি আৰু সচেতনতাৰ অংশ নহয়। শ্রমিকৰ শ্রমক এইক্ষেত্রত মুক্ত আৰু সচেতন কার্য্য-কলাপৰ প্রকাশ বুলি ধৰা নহয়। এনে শ্রমে প্রকৃত মানৱীয় সম্ভাৱনীয়তা অথবা 'প্রজাতি সত্তা' প্রতিফলিত নকৰে। ৰিট্ঝাৰৰ মতে, "পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত শ্রমিকসকলে ক্রমে মানুহৰ দৰে কাম কৰিবলৈ এৰি দিয়ে, কাৰণ তেওংলোকক যন্ত্রৰ দৰে কাম কৰিব পৰা কৰি তোলা হয়।" এটা 'প্রজাতি সত্তা' হিচাপে শ্রমিকৰ মনত থকা সচেতনতা কেৱল শাৰীৰিক অস্তিত্ব বর্তাই ৰাখিবলৈ প্রয়োজন হোৱা ধম উপার্জনৰ মাধ্যমত পৰিণত হয়।

- **সহকর্মীৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা ঃ** পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাত শ্রমিকসকল আন সহকর্মীৰ পৰাও এসময়ত বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে। কাম অথবা মজুৰিৰ বাবে শ্রমিকৰ মাজত প্রতিযোগিতাৰ সৃষ্টি হোৱা বাবে আৰু কর্মক্ষেত্রৰ ব্যৱস্থাপনাৰ কাৰণে শ্রমিকসকল পৰস্পৰৰপৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিব পাৰে। সামাজিক প্রাণী হিচাপে মানুহে সহযোগিতামূলক পৰিৱেশত কাম কৰাৰ প্রয়োজন অথবা কাম কৰিব খোজে। সহযোগিতামূলক পৰিৱেশত মানুহে প্রকৃতিক যুক্তিসংগতভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে আৰু গোটেই সমাজখনৰ কল্যাণৰ বাবে সামগ্রী পুনৰ উৎপাদন কৰিব পাৰে। কিন্তু পুঁজিবাদত শ্রমিকসকলক পৃথক কৰি পেলোৱা হয়, তেওঁলোকক পুঁজিপতিৰ স্বার্থত পৰস্পৰৰ ওচৰা-উচৰিকৈ থাকি কাম কৰিবলৈ বাধ্য কৰোৱা হয় আৰু এনেকৈয়ে শ্রমিকৰ মাজত থকা সহযোগিতাত বাধা দিয়া হয়। ইয়াৰ উপৰি, পুঁজিবাদত শ্রমিকসকলক পৰস্পৰে পৰস্পৰক প্রতিদ্বন্দী বুলি চাবলৈ শিকায়। কাম আৰু বর্দ্ধিত মজুৰীৰ বাবে শ্রমিকবোৰে নিজৰ মাজতে প্রতিদ্বন্দ্বিতা কৰে। ৰিট্‌ঝাৰে কৈছে যে, "শ্রমিকসকলক প্রায়েই পোনপটীয়া প্রতিদ্বন্দ্বিতাত ভাগ ল'বলৈ বাধ্য কৰোৱা হয়, তেওঁলোক কেতিয়াবা নিজৰ মাজতে সংঘর্ষত লিপ্ত হয়। সর্বোচ্চ উৎপাদনশীলতাৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ আৰু সহযোগিতাপূর্ণ সম্পর্কৰ বিকাশত বাধা দিবলৈ পুঁজিপতিসকলে এজন শ্রমিকক আনজনৰ বিৰুদ্ধে উচটায় দিয়ে। কোনে অধিক সামগ্রী উৎপাদন কৰিব পাৰে, অধিক সোনকালে কাম শেষ কৰিব পাৰে অথবা মুৰব্বীক অধিক সন্তুষ্ট কৰিব পাৰে শ্রমিকসকল তাতেই ব্যস্ত হৈ থাকে। যিসকল শ্রমিক এনেবোৰ কামত সফল হয় তেওঁলোকক কিছু অতিৰিক্ত বঁটা-উপহাৰ দিয়া হয়।বিফল হোৱাবোৰক কামৰ পৰা বাদ দিয়া হয়। দুয়োটা ক্ষেত্রতে কর্মীসকলৰ মাজত নিজ বন্ধুৰ বিপক্ষে হিংসাত্মক মনোভাৱ গঢ় লৈ উঠে। বিচ্ছিন্নতা আৰু আন্তঃব্যক্তিক (Interpersonal) হিংসাত্মক মনোভাৱে পুঁজিবাদত শ্রমিকক তেওঁৰ সহকর্মীৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি গম পালোঁ যে বিচ্ছিন্নতা হ'ল আর্থ-সামাজিক সংৰচনাৰ এক ফলাফল। এই আর্থ-সামাজিক সংৰচনাটো হ'ল প্রয়োজনীয় মানৰ প্রকৃতি দমন, নিয়ন্ত্রণ আৰু অস্বীকাৰ কৰি থকা পুঁজিবাদ। সেয়েহে, সমগ্র আর্থ-সামাজিক সংৰচনাটো সলনি কৰিলেহে এই সমস্যাটো জয় কৰিব পৰা যায়।

৯.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- কার্ল মার্ক্সৰ বিচ্ছিন্নতাৰ তত্ত্বটো 'দ্য ইক'ন'মিক এণ্ড ফিল'ছ'ফিক মেন্যুস্ক্রিপ্ট চ্' (১৮৪৪) আলোচনা কৰা হৈছে।
- বিচ্ছিন্নতা হ'ল এটা বহুমুখী ধাৰণা। ইয়াক বিভিন্ন সমাজ বিজ্ঞান আৰু বিভিন্ন পটভূমিত আলোচনা কৰা হয়। সেয়েহে ধাৰণাটোৰ আলোচনা কৰাৰ আগতে ইয়াৰ পটভূমি জানি লোৱাটো অতি জৰুৰী।

- বিচ্ছিন্নতা এক মানৰীয় পৰিঘটনা; অৱশ্যে ব্যক্তিগত আৰু সামূহিক পৰিঘটনাৰ মাজৰ প্ৰভেদ নিৰ্ণয় কৰি লোৱাটো এক প্ৰয়োজনীয় বিষয়।
- বিভিন্ন দিশৰ পৰা বিচ্ছিন্নতাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে, নিজৰ পৰা, পৰিৱেশৰ পৰা, উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ পৰা, সম্প্ৰদায়ৰ পৰা ইত্যাদি।
- বিচ্ছিন্নতাৰ প্ৰকাশ বিষয়নিষ্ঠ আৰু বস্তুনিষ্ঠ দুয়োধৰণৰ হ'ব পাৰে।
- পৰিস্থিতিভেদে বিচ্ছিন্নতাৰ কাৰণবোৰো ভিন ভিন হ'ব পাৰে।
- প্ৰকাৰ আৰু কাৰণভেদে বিচ্ছিন্নতা নাইকিয়া কৰাৰ উপায়ো বেলেগ বেলেগ হয়।
- কার্ল মার্ক্সৰ বিচ্ছিন্নতাৰ ধাৰণা মতে বিচ্ছিন্নতাৰ প্ৰধান কাৰণবোৰ হ'ল ব্যক্তিগত সম্পত্তি, শ্ৰমৰ বিভাজন আৰু ধন।
- বিচ্ছিন্নতাৰ প্ৰধান দিশ চাৰিটা হ'ল—
  - i) নিজে উৎপাদন কৰা সামগ্ৰীৰ পৰা শ্ৰমিকৰ বিচ্ছিন্নতা। শ্ৰমিকে নিজৰ দ্বাৰা উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ হেৰুৱায়; উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ গৰাকী আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ গৰাকী হ'ল— পুঁজিপতিসকল।
  - ii) উৎপাদনকাৰী কাম কাজৰ পৰা শ্ৰমিকৰ বিচ্ছিন্নতা; শ্ৰমিকে কি উৎপাদন কৰিব আৰু কেনেকৈ উৎপাদন কৰিব সেয়া ঠিক কৰিব নোৱাৰে, তেওঁলোকে কেৱল পুঁজিপতিসকলে দিয়া নির্দেশহে পালন কৰে।
  - iii) 'প্ৰজাতি সত্তা' অথবা মানৰীয় সম্ভাৱনীয়তাৰ পৰা শ্ৰমিকৰ বিচ্ছিন্নতা; পুঁজিবাদত শ্ৰমে মানৰীয় সম্ভাৱনীয়তাবোৰ প্ৰকট নকৰে, পুঁজিবাদত শ্ৰম হ'ল শাৰীৰিক অস্তিত্ব বৰ্তাই ৰখাৰ বাবে দৰকাৰী ধন উপাৰ্জন কৰাৰ আহিলা।
  - iv) সহকৰ্মীৰ পৰা বিচ্ছিন্নতা; শ্ৰমিকসকলে কাম আৰু মজুৰিৰ দিশেৰে ইজনে সিজনক প্ৰতিদ্বন্দ্বী বুলি ভাবিবলৈ লয় বাবে পৰস্পৰৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে।

৯.৮ আধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Abraham, Francis (2011); *Sociological Thought*; India: Macmillan Publishers.
2) Bottomore, Tom (1991); *A Dictionary of Marxist Thought* (2nd ed.); Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
3) Ritzer, George (2011); *Sociological Theory* (8th ed.); New York: McGraw-Hill Companies.

৯.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাধাৰণ ভাষাত বিচ্ছিন্নতা বুলিলে অকলশৰীয়া অৱস্থা বা নির্বিকাৰ মনোভাৱক বুজা যায়।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কার্ল মার্ক্সে লিখা প্রথমাৱস্থাৰ ৰচনা 'ইক'নমিক এণ্ড ফিল'ছফিক মেন্যুস্ক্রিপ্তছ'ত (১৮৪৪ চন) পোন প্রথমবাৰৰ বাবে বিচ্ছিন্নতাৰ তত্ত্বটো আলোচনা কৰা হৈছিল।

৯.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) চমু প্রশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ 'ইউনেস্ক' ডিক্সনেৰী অৱ ছোচিয়েল ছায়েন্সেচ'ত থকা বিচ্ছিন্নতাৰ সংজ্ঞাটো কি?

প্রশ্ন ২ ঃ 'প্রজাতি সত্তা' কি?

প্রশ্ন ৩ ঃ নিজে উৎপাদন কৰা সামগ্রীৰ পৰা শ্রমিকৰ বিচ্ছিনাতা কেনেধৰণৰ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ উৎপাদন প্রক্রিয়াৰ পৰা শ্রমিকৰ বিচ্ছিন্নতা কেনেধৰণৰ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৫ ঃ 'প্রজাতি সত্তা'ৰ পৰা শ্রমিক কেনেদৰে বিচ্ছিন্ন হয়, আলোচনা কৰক।

খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ বিচ্ছিন্নতাৰ প্রকৃতি আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ কার্লমার্ক্সে বিশ্লেষণ কৰা বিচ্ছিন্নতাৰ প্রধান দিশ চাৰিটাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***